

DÜZGÜN YAZI TƏLİMİNDƏ ETİMOLOJİ TƏHLİLDƏN İSTİFADƏ

Akif MƏMMƏDOV,

Puşkin rayonu, Xırmandalı kənd 1№-li məktəbin müəllimi

Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin qarşısında duran məqsədlərdən biri də şagirdlərdə düzgün yazı vərdişi yaratmaqdan ibarətdir. Bu məqsəd dilin orta məktəb kursunun öyrədilməsi prosesində müxtəlif yollarla, üsullarla həyata keçirilir. Belə yollardan biri də etimoloji təhlildir. Orfoqrafik vərdişlərin aşılanmasında bu yoldan hansı məqamlarda və necə istifadə etməkdə müəllim müəyyən mənada, sərbəstdir. Lakin o unutmamalıdır ki, etimoloji təhlil üçün seçilən material məqsədəuyğun olmalıdır.

1. Məlumdur ki, şagirdlər ən çox tələffüzü, həm də düzgün tələffüzü yazılışına görə müəyyənləşməyən sözlərin yazılışında səhvə yol verirlər. Bu baxımdan onlar, məsələn, **pioner** sözünü **piyaner**; **futbol** sözünü **fudbol**; **şokalad** sözünü **şakalad** və s. şəkildə tələffüz edib, bəzən elə belə də yazırlar. Doğrudur, belə səhvləri aradan qaldırmaqda “filan söz bu cür deyilir, bu cür isə yazılır” prinsipindən istifadə etmək çox zaman yaxşı nəticə verir. Lakin heç də həmişə yox. Çünki həmin prinsip şagirdin qarşısında niyə? Sualını doğurur. Belə hallarda mən etimoloji təhlildən istifadə etməyə xüsusi səy göstərirəm. Konkret nümunələrə diqqət yetirək.

Dekorativ – Şagirdlər bu sözü düzgün tələffüzə əsasən, çox zaman **dekarativ** şəkildə yazırlar. Onlara izah edirəm ki, sözün kökü latın dilindən olan “**dekor**”dur ki, mənası **bəzəyirəm** deməkdir. Demək, sözün kökünü **dekar** yox, əslinə uyğun olaraq **dekor** şəkildə yazmaq lazımdır.

Kolorit – Tələffüzə uyğun olaraq **kalorit** yazanlar çox olur. İzah edirəm ki, sözün kökü **kalor** yox, “**kolor**”dur; latın dilində **boya, rəng** deməkdir.

Teplxod – Düzgün tələffüzün təsiri ilə bəziləri **teplxod** yazırlar. İzah edirəm ki, həmin söz bizim dilə rus dilindən keçib, əslində quruluşca mürəkkəbdir. **Тепл** (istilik) və **ходит** (getmək) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, **o** isə birləşdirici

saitdir. Demək həmin saiti **a** yox **o** yazmaq lazımdır. Rus dilindən keçən **samovar** (**сам** – özü, **варит** – qaynayan), **paroxod** (**пар** – buxar, **ходит** – gedən) və s. sözləri də bu yolla yaranmışdır, bunlardakı **o** saiti də birləşdirici saittir.

Şokolad sözünü də şagirdlər tələffüzə əsasən çox zaman **a** ilə yazırlar. İzah edirəm ki, həmin söz əslində mürəkkəb sözdür. Birinci tərəfi hindu dilində köpüklənən mənasını verən “xoko, şoko”dur. Cənubi Amerikada yaşayan hindular qədim zamanlarda kakao bitkisinin toxumundan yem kimi istifadə edərtilər; onu qovurar, üzərinə qarğıdalı unu əlavə edib suda bişirərdilər. Xörək ətirli olsun deyə ona vanil tozu qatıb qarışdırırdılar. Hindular bu xörəyə **xokolotl** (**xoko** – köpüklənən, **atl** – su deməkdir) deyərtilər. Bu söz Avropaya keçərək “şokolat” şəklində işlədilmişdir. Demək, sözün birini tərəfi **x** – **ş** əvəzlənməsi nəticəsində **şoko** şəklində düşmüşdür; bu səbəbdən onu **şoka** yazmaq düz deyil.

Bu qismdən olan sözlərin yazılışı orfoqrafiya qaydalarında “Birinci, bəzən də sonrakı hecalarında **o** saiti olan alınma sözlər ədəbi tələffüzdə **a** və ya **o** ilə deyilməsindən asılı olmayaraq **o** ilə yazılır” kimi formalaşdırılmışdır. Lakin dilimizdə elə alınma sözlər də var ki, həmin saiti **o** və ya **a** ilə deyilsə də, əslinə uyğun olaraq **a** ilə yazılır.

Mən yeri düşdükcə şagirdlərin diqqətini belə sözlərin etimologiyasına cəlb edirəm. Məsələn, **mavzoley** sözünün **a** ilə yazılışını bununla izah edirəm ki, həmin sözün kökü əslində “**mavsos**”dur, “**Mavsos**” Türkiyə ərazisində olan qədim Kariya dövlətinin hökmdarı olub. O hələ sağlığında özünə dünyanın yeddi möcüzəsindən biri hesab edilən nəhəng bir məqbərə tikdirib. Bu məqbərə həmin hökmdarın adı ilə **mavzoley** adlandırılıb. **Pedaqoji** sözünü də yuxarıda dediyimiz qaydanın təsiri ilə **pedoqoji** şəklində yazırlar. Şagirdlərə izah edirəm ki, bu söz yunan sözüdür, “payda” (uşaq) və “qoqos” (ötürən, aparıcı) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, uşaq aparıcı, uşaq ötürən deməkdir. Sonralar “**payda**” sözü “**peda**” şəklinə düşmüşdür, demək, onu **pedo** yazmaq düzgün deyil.

Laboratoriya sözündə birinci saitin **a** ilə yazılması ondan irəli gəlir ki, həmin söz mənşəyinə görə “**laborare**” sözündəndir; onun ikinci hissəsi olan “**toriya**” yer mənasının bildirir. **Laboratoriya** iş yeri deməkdir. **Laborant** sözü də eyni

kökdəndir.

Kateqoriya, qrammofon sözlərində də əvvəlinci saitın **a** ilə yazılması həmin sözlərin etimologiyası ilə bağlıdır.

Dilimizdə Avropa mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb-fars mənşəli sözlər də mühüm yer tutur. Şagirdlər bu sözlərdən də bəzilərinin yazılışında düzgün tələffüzün təsiri ilə səhvlərə yol verirlər. Belə səhvlərin bəzilərini aradan qaldırmaqda da etimoloji təhlildən istifadə yaxşı nəticə verir. Məsələn, **mühafizə** sözünü bəzən şagirdlər səhv olaraq **mühavizə** şəklində yazırlar. Şagirdlərə izah edirəm ki, bu söz ərəb mənşəlidir; kökü “hfz” – dır, **hifz**, **hafiz** sözləri də bu kökdəndir. Buna görə də **mühafizə** sözü **f** ilə yazılır.

Ərəb-fars dillərindən dilimizə keçib düzgün tələffüzün təsiri ilə səhv yazılan aşağıdakı sözlərin də yazılışında etimoloji təhlilə müraciət etmək mümkündür. **Dəstə** (dəsdə şəklində səhv yazanlar olur) – “dəst” sözündəndir. **Abşeron** (səhv yazılışı: Apşeron) – “ab” – su və “şeron” – şoran sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. **Həftə** (səhv yazılışı: həfdə) – “həft” yeddi sözündəndir. **Kəşfiyyat** (səhv yazılışı: kəşviyyat) – tapmaq, müəyyən etmək mənasını verən “kəşf” sözündəndir və s.

Yeri gəldikcə, dilimizin öz sözlərinin də düzgün yazılışını mənimsətmək üçün etimoloji təhlilə müraciət etmək faydalı olur. Məsələn, tutaq ki, yazı taxtasında işləyən şagird **qayınana** və **qayınata** sözlərini tələffüzün təsiri ilə **qaynan** və **qaynata** şəklində yazmışdır. Elə oradaca izah edirəm ki, bu sözlərin birinci tərəfi qohumluq münasibəti bildirən **qayın** sözüdür. Demək, **qayın** şəklində yox, **qayın** şəklində yazmaq lazımdır.

2. Sözlərin düzgün yazılışında şagirdlərin səhvlərə yol vermələrinin bir səbəbi də bəzi sözləri onların düzgün tələffüz edə bilməməsidir. Bunlar elə sözlərdir ki, yazılışı ilə tələffüzü, əsasən, uyğun gəlir. Lakin şagird müxtəlif amillərin təsiri ilə sözü düz tələffüz etmir, beləliklə, yazıda da səhvə yol verir. Əlbəttə, belə sözlərin düzgün yazılışını mənimsətməkdə əsas amil onların düzgün tələffüzünü

mənimsətməkdir. Yeri gəldikcə etimoloji təhlilə müraciət etdikdə isə onların həm düzgün tələffüzünü, həm də düzgün yazılışını daha əsaslı mənimsətmək olur. Daha doğrusu, etimoloji təhlillə müəllim həm niyə belə demək, həm də niyə belə yazmaq lazımdır sualına cavab verir. Məsələn, şagirdə izah edəndə ki, **novruz** sözü fars dilindəki **nov** (təzə) və **ruz** (gün) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, yaxud **nümayiş** sözü həmin dildəki “nüma” (göstərmək) sözündəndir (nümayəndə, nümunə, alimnüma sözləri də bu qəbildəndir), onların deyiliş və yazılışını daha yaxşı mənimsəyirlər.

Şagirdlər bəzən dialekt tələffüzünün təsiri ilə **çarpayı** sözünü çərpayı, **çarmıx** sözünü çərmıx şəklində yazırlar. Onda etimoloji təhlil yolu ilə şagirdlərə izah edirəm ki, bu sözlərin birinci tərəfi fars dilindəki “çahar” (dörd) sözündəndir; sonralar **h** samitinin düşməsi ilə **çar** şəklinə düşmüşdür, çarpayı dörd ayaqlı (“pa” – ayaq deməkdir), çarmıx isə dörd mıx deməkdir.

Əsl Azərbaycan sözlərində də dialekt tələffüzünün təsiri ilə müəyyən səhvlərə yol verilməsinə tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, **y** səsinin **g** səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində **bəyənmək** əvəzinə **bəgənmək**, **öyüd** əvəzinə **ögüd**, **öyrənmək** əvəzinə **ögrənmək** və s. işlədilir. Belə hallarda da etimoloji təhlildən istifadə çox faydalı olur. Məsələn, izah edirəm ki, bəyənmək sözü bəy sözündən, öyüd vaxtilə dilimizdə nəsihət mənasında işlənən öy sözündən, iyrenmək sözü iy (qoxu mənasında), iynə isə cəhrədə işlədilən **iy** (alət) sözündən əmələ gəlmişdir. Deməli, bu kökləri bəg, ög, ig şəklində yazmaq düzgün deyil. Dialekt tələffüzündəki səs düşümü hadisəsinin təsiri ilə şagird **yumurta** sözünü bəzən murtda, **hörümçək** sözünü örümçək şəklində işlədilir. Belə halda izah edirəm ki, **yumurta** sözü **yumru**, **hörümçək** is hörmək sözündən əmələ gəlmişdir; bu sözləri köklərinə uyğun olaraq yazmaq lazımdır.

3. Sözlərin yazılışında şagirdlərin yol verdikləri səhvlərdən biri də formaca birbirinə çox yaxın olan sözləri (paronimləri) onların fərqləndirə bilməməsindən irəli gəlir. Bu işdə mən şagirdləri axtarıcılığa təhrik etməyə daha çox səy göstərirəm; belə ki, müxtəlif çalışmalar tərtib edib, şagirdləri onların üzərində işlədirəm. Məsələn:

- Qarşı-qarşıya verilmiş sözlərin mənalarını “Ərəb-fars sözləri lüğəti”ndən tapıb yanında qeyd edin.

sehr – seyr

müşfiq – müşviq

aşiq – aşıq

ictimaiyyat – ictimaiyyət

Çalışmanın icrası prosesində lüğətdə olmayan sözləri özüm izah edirəm. Nəticədə şagird həm bu sözlərin mənasını anlayır, həm də şüurlu şəkildə başa düşür ki, həmin sözlərdə bircə hərfi səhv yazmaqla nəinki orfoqrafik səhvə yol verir, eyni zamanda mənası tamam başqa olan söz işlədir. Mərhum – məhrum, mühasib – müsahib, mübahisə – müsahibə və s. paronimlərin yazılışını mənimsətməkdə də bu yoldan istifadə edirəm.

4. Şagirdlərin orfoqrafik səhvlərindən bir qismi də tərəflərindən biri və ya hər ikisi ayrılıqda məna verməyib defislə yazılan mürəkkəb sözlərin yazılışında baş verə bilər. Belə səhvləri xəbərdarlıq etməkdə etimoloji təhlildən istifadə də müəyyən təsir qüvvəsinə malik olur. Məsələn, şagirdlərə izah edirəm ki, **adda-budda** sözü etimologiyasına görə əks mənəli orda və burda sözlərinin birləşməsində yaranmışdır. **Dedi-qodu** sözünün ikinci tərəfində işlənən **qodu** sözü əvvəllər bahar bayramlarında dəstənin qabağında gedib söz söyləyən, şeir deyən adama deyirmişlər. “A qodu, qodu, gəlsənə” nəğməsi də ona müraciətlə deyilib. Demək, bu söz yaxın mənəli sözlərin birləşməsindən yaranıb. **Tanış-biliş** sözü də yaxın mənəli sözlərin birləşməsindən əmələ gəlib. **Biliş** sözü bilmək feilindən törəyib, tanıyan, bilən adam deməkdir. **Sir-sifət** sözünün indi ayrılıqda məna verməyən birinci tərəfi (sir) vaxtilə üz, sifət mənasında işlənmişdir. **Çar-naçar** antonim sözlərin birləşməsindən yaranıb; birinci tərəfi (çar) əslində çarə, ikinci tərəfi isə (naçar) həmin sözə fars dilindən keçmiş **na** ön şəkilçisini artırmaqla düzəlib. **Al-qırmızı**, **al-əlvan** sözləri isə sinonim sözlərin birləşməsindən yaranıb. Birinci tərəfi (al) vaxtilə dilimizdə qırmızı mənasında işlənmiş, indi isə bəzi ifadələrdə (al qan, al bayraq) bu mənanı saxlayır. **Qara-qorxu** sözündə **qara** vaxtilə dilimizdə vahiməli, qorxulu şey mənasında (qara basmaq ifadəsi də

burdandır), **mal-qara** sözündə **qara** camış mənasında, **qaş-qabaq** sözündəki **qabaq** üz mənasında işlənmişdir.

Pulsuz-pənahsız sözündə ikinci tərəf (pənahsız) vaxtilə pul vahidi kimi işlənən **pənahi** sözündəndir. **Bal-maskarad** sözündəki **bal** isə fransız dilindəki **balla** sözündəndir; rəqs gecəsi deməkdir.

Göründüyü kimi orfoqrafik vərdişlərin aşılmasında başqa priyomlarla yanaşı, etimoloji təhlil priyomunun da imkanları böyükdür.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1981, №4, səh. 48-53